

ROMÁN NEMZETISÉGI OKTATÁSI TÖREKVÉSEK A DUALIZMUS KORÁBAN

„Az anyanyelv használata nélkül
a haza és nemzetiség csak illúzió”[†]

A polgári haladásban megkésett közép-kelet-európai feudális társadalmak 19. századi fejlődésének egyik sajátos vonása, hogy a térség népei, nemzetiségei függetlenedési törekvéseiket kezdetben nyelvi-kulturális síkon artikulálták. A saját nyelvjárásokon kiadott újságok, folyóiratok, naptárak, valamint a vallásos jellegű kiadványok tartalmából kitűnik, hogy a Habsburg jogar alatt élő népek ekkor még nem akartak hátat fordítani az adott társadalmi, politikai és gazdasági alakulatnak. Ez persze korántsem zárja ki azt a körülményt, hogy a még fejletlen nemzeti mozgalmak – a meglehetősen szűkre szabott történelmi feltételek között – ne fogtak volna hozzá nemzeti erejük kiépítéséhez, s hogy ne vetették volna fel a Habsburg monarchia, illetve Magyarország államszövetségi rendszerré (t.i. föderációvá) alakításának kérdését. Ezek az együttélő, de különben kisebbségben lévő nemzetiségek már az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezés megkötése előtt teljes önkormányzatot követeltek a független Erdély, a felső-magyarországi szlovák és rutén (t.i. kárpátukrán) kerület, valamint a szerb vajdaság részére. A nem magyar népek országgyűlési képviselőinek parlamenti előterjesztése tehát kívánatosnak tartotta az idegen ajkú honpolgárok nemzeti létének és egyéniségének elismerését.

A román, szerb, és szlovák nemzeti mozgalmaknak – a meglévő különbségek ellenére – az volt a közös ismérvük, hogy az ébredező nemzeti öntudatot mindenütt értelmiségi csoportok élesztgették. Számuk igen alacsony volt. Alig néhány száz, de még a legoptimistább becslések szerint is – a jómódú, vagyonos családokkal együtt – mindössze pár ezer főre rúgott. Az 1867 körüli években a szlovák, román, kárpátukrán nemzeti mozgalmakban főként papok, ügyvédek és tanítók játszottak vezető szerepet. Kivételt képezett ez alól a szerb nemzeti mozgalom, amely irányításából az egyház végérvényesen kiszorult. Az 1860-as években már ezekkel a – az önmagukhoz képest – viszonylag jól szervezett nemzeti mozgalmakkal találták magukat szemben az osztrák és magyar uralkodó osztályok.

Közismert tény, hogy a Habsburg birodalom területén élő népek közül először a magyarok jutottak korlátozott nemzeti autonómiához. Pedig Bécstől még az egyszerű nyelvi engedményeket is csak nagy nehézségek árán lehetett kicsikarni. A magyar nyelvnek önálló, állami nyelvként való elismeréséért folytatott küzdelem időben két egymástól jól elkülöníthető szakaszra osztható. Az első nyelvmozgalom a 18. század végén, II. Lipót uralkodása alatt bontakozott ki. Az 1791:41. tc. kimondta, hogy a király nem fog idegen nyelvet hozni az országba, ugyanakkor a magyar nyelv művelésére a közép- és felsőiskolákban tanszékeket

[†] Pacateanu T.V., *Cartea de Aur*. Sibiu, 1905. IV.

állít. Mivel azonban a magyar nyelv tanításának csupán nyelvmesteri jelentőséget tulajdonítottak, ezért csak az ország magyarlakta vidékein állítottak fel nyelvi katedrákat. Az 1791. március 13-án berekesztett országgyűlés nyelvi törvényei a magyar nemesség és a bécsi udvar közötti kompromisszumról tesznek tanúbizonyságot. A magyarok nyelvi törekvése ekkor még megtört a Habsburgok és a latin nyelv kötelező használata mellett kardoskodó horvátok ellenállásán. A második döntően fontos szakasz 53 év múlva, az 1844. évi országgyűlésen következett be. Az 1844:2. tc. a magyar nyelvet az államélet hivatalos nyelveként ismerte és fogadta el. Ettől fogva a magyar nyelv immár kötelező érvénnyel terjedt ki Magyarországra valamennyi iskolájára, kulturális intézményeire és közhivatalaira. A magyarnak mint hivatalos államnyelvnek a bevezetése és elismerése nemzetiségi vidéken elutasításba ütközött, mivel a nem magyar népek a közélet minden területére kiterjedő nyelvhasználatot a fokozódó elnyomás egyik eszközeként értelmezték és tartották számon.

A polgári átalakulás időszakában az 1840-es években a soknemzetiségű történeti Magyarországnak egyáltalán nem állt érdekében a nem magyar népek társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális életének megbénítása, mint ahogyan azt egyes szerzők állítják. Történeti forrásaink arról árulkodnak, hogy megkésve ugyan, de az 1848–49-es forradalom és szabadságharc végvonaglására idején mégis megszülettek azok a figyelemre méltó törvények, amelyek a magyar nemzet és nemzetiségei között fennálló feszültség enyhítését célozták. A nemzetiségek irányába tett pozitív gesztusként könyvelhető el *Szemere Bertalan* kormányának a Képviselőház 1849. július 21-i szegedi ülésén elővezetett tizenhét pontos határozati javaslata, ami megegyezett az 1849. július 14-én, a románokkal kötött megállapodásban foglaltakkal. A románok a kialakított békeegyezség értelmében vállalták, hogy két héten belül leteszik a fegyvert a magyar forradalom ellen és felesküsznek a „Magyarhon függetlenségére”, amennyiben a magyar kormány is kötelezi magát arra, hogy különálló nemzetiségként ismeri el őket. A *Batthyányi*, *Szemere* és *Balcescu* által tett alá hozott „kibékülési terv” a megyei önkormányzatokon belül megnyitotta a románok előtt a közjogi érvényesülés kapuját. Az egyházi és iskolai ügyekben szabad kezet kapott románok nyelvük használata mellett ígéretet kaptak arra, hogy a görögkeleti felekezetűek számára hittudományi fakultást (t. i. kart) fognak szervezni a pesti egyetemen. A magyar kormány még ahhoz is hozzájárult, hogy a román ortodox egyház kiváljon a karlócai szerb egyház pátriárkájából és különálló életre rendezkedjen be.

Vajon mitől értékelődött fel annyira a nemzeti egyházak szerepe? Egyáltalán milyen kapcsolatban álltak az egyházi önkormányzatok az oktatásügygel? A válasz kézenfekvő: a nemzetiségi területeken az iskolák majdnem 90%-át az egyházi felekezetek tartották fenn. Tehették büntetlenül, mivel a megengedő magyar nemzetiségpolitika a kiegyezés körüli időben természetes dolognak számított. A liberális bánásmód ékes bizonyítéka a báró *Eötvös József*-által kimunkált 1868. évi népiskolai törvény, az 1868:38. tc. A jogszabálygyűjtemény kimondta, hogy bármely állampolgárnak jogában áll az anyanyelven történő ismeretszerzés mind az alsó- mind a középfokú tanintézetekben. A nemzetiségi iskolák tanügyi jogállásával kapcsolatban a törvény leszögezi: „minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike; vegyes ajkú községekben ez okból oly tanító alkalmazandó, aki a községben divatozó nyelveken tanítani képes...”

Azokban a községekben pedig, ahol tömegesen laknak többnyelvű lakosok, a község eltartó erejének megfelelően különböző ajkú segédtanítók választására is sor került. A kuriózum kedvéért jegyzem meg, hogy Magyarország és Erdély mintegy 13.798 népiskolája közül 1869-ben mindössze 5.818 volt magyar oktatási nyelvű, ami a lakosság 42,2%-ának felelt meg. Ezzel szemben 6.535 iskolában (47,3%) viszont nem magyar nyelven folyt az oktatás. Figyelemre méltó körülmény az, különösen ha arra gondolunk, hogy a fentebb említett hivatalos kimutatásban még nem is szerepel a határörvidékek kb. 300 iskolája. 1890-ig csaknem 9.000-re emel-

kedett a tisztán magyar nyelvű iskolák száma (53,3%), viszont 4.949-re (29,4%) csökkent a nem magyar tanintézeteké. Az 1869-es adatokhoz képest megkétszereződött viszont a vegyes iskolák száma: 1869-ben 1.445 működött, 1890-re 2.857-re növekedett.

Vegyük egy kicsit alaposabban szemügyre az Eötvös kultuszminiszter vezetésével kimunkált 1868-as népiskolai törvényt. A törvény szabad iskolaválasztást engedett a szülőknek, akik tetszés szerint olyan iskolába járathatták gyermeküket, amilyenbe csak akarták. A nebuló akár otthon is tanulhatott, jóllehet nyilvános iskolában vizsgára kötelezték. Voltak megszorításai is a rendelkezésnek. Például az iskolaköteles román tanulókat eltiltották a görögkeleti egyházi iskolák látogatásától. A művelődési kormányzat célja világos volt: állami iskolába kívánták kényszeríteni a nem magyar ajkú tanulókat.

Kimondatott továbbá, ha egy községben legalább 30 tanköteles korú (6–12 éves) gyermek él és a településen nem működik felekezeti iskola, úgy a község köteles elemi népiskolát felállítani. De hogyan is nézett ki a sokat emlegetett alsó fokú tanintézet? A népiskolai szervezet három elemből tevődött össze. A 6–12 éves gyermekek részére kötelezően előírt elemi népiskolából; a tovább nem tanulók számára 15 éves korukig – télen heti 5, nyáron heti 2 órással – kötelező ismétlő oktatásból; valamint felső nép- és polgári iskolából és a tanítóképzőből. A felső népiskolát és a polgári iskolát azzal a céllal szervezték, hogy a középiskolát nem végzett tömegek számára létesült elemi iskolánál magasabb fokú ismereteket nyújtsjon. A törvény az oktatás nyelvét a közösség anyanyelvét tette meg, ami jótékony hatást fejtett ki a nem magyar népség által lakott nemzetiségi területeken is.

Mit lehet elmondani a Szent István koronája alá rendelt idegen ajkú honpolgárok középiskolai ellátottságáról? A legkedvezőbb helyzetben az erdélyi szászok voltak, 7 gimnáziummal és 2 reáliskolával. A román nyelvet 5 gimnáziumban és reáliskolában használták. A legérzékenyebb veszteséget a 2 milliós szlovákság szenvedte el 1874-ben, amikor bezárták három gimnáziumát, megfosztva őket a középiskolai műveltség elsajátításának lehetőségétől. A szerbeknek volt ugyan egy középfokú tanintézetük Újvidéken, de csakhamar az is a szlovákokéhoz hasonló sorsra jutott. A többi szláv népelemnek, a kárpátukránoknak, horvátoknak és a szlovéneknek nem volt gimnáziuma.

Pedig az 1867-es osztrák-magyar kiegyezést követően néhány évig a magyar kormányzati szervek úgy-ahogy még eltűrték a nemzetiségi nyelvhasználatot. Érzékelhető változás akkor következett be, amikor 1875-ben *Tisza Kálmán* emelkedett miniszteri méltóságba. A szabadelvűek a társadalmi élet centralizációja mellett a kultúra körére is kiterjesztették a nyelvi asszimilációt. Így válhatott a magyar nyelv erőszakos terjesztésének, a nemzetiségek nyelvi beolvasztási kísérleteinek legfőbb eszközévé az iskola.

A diszkriminatív kitételeket tartalmazó nemzetiségpolitika csakhamar lecsapott a kultúrán keresztül a nem magyar népekre. A belügyi tárcát is saját hatáskörébe vonó Tisza egymás után mentette fel ill. nyugdíjaztatta a nemzeti mozgalmakkal kapcsolatban álló állami- és megyei tisztségű románokat, szerbeket, szlovákokat. A miniszterelnök nem állt meg féltúton. 1875-ben rendeleti úton tiltotta meg a nemzetiségi kulturális egyesületeknek a “nemzeti” jelző használatát. Közben folytatta a nem magyar népek közművelődési intézményeinek a korlátozását.

Tisza túl soknak találta az 1868. évi nemzetiségi törvényben biztosított kollektív jogokat. Aggasztotta, hogy az 1868:44. tc. kimondta a nemzetiségek jogegyenlőségét az egyesülés, a közoktatás, valamint az egyházi kormányzat terén. Ennek következtében tucatszámra alakultak a nemzetiségek öntudatát, együvé tartozásának gondolatát erősítő tényezőkként nyilvánított: nemzetiségi olvasóköri, dalárdák, irodalmi és színjátszó társulatok, tudományos és társadalmi egyesületek, bankok, takarékpénztárak, szövetkezetek. Megjegyzendő, hogy már 1867 előtt is léteztek olyan átfogó jellegű nemzetiségi kulturális intézmények, mint a román *Astra*, szlovák *Matica Slovenská*, a szerb *Matica Srpska* és a kárpátukrán *Szent*

Basil Társulat, amelyek működésének folytonosságát a kiegyezés nem törte meg. Tisza igyekezett mielőbb megszabadulni a „káros tevékenységet” kifejtő kultúrszervezetektől. Pán-szláv veszélyre hivatkozva szétverte a szerbek és a szlovákok mozgalmát. A szerb *Omladina* (Ifjúság) feloszlata után az Újvidékre helyezett királyi biztosok tovább szűkítették a szerb egyház tevékenységi körét. Sor került a szlovák gimnáziumok bezárására, ill. több kulturális intézmény működési engedélyének a megvonására.

Tisza így indokolt: „...az csak néhány embernek fáj, ki nagyravágó, önző piszkos céljaiért félre akarja vezetni a népet”.[†] A miniszterelnök eme veszélyes jelenség terjedésétől akarta megóvni az ország népeit. Erőszakos eljárását nyomban uralkodói pajzsra helyezte, mondván, hogy: „Magyarországnak a fejedelme mindig és mindenkor helyesli, ha erélyesen elbánnak azokkal, kik eltérve az engedélyezett céltól hazaellenes célokat követnek”.[‡] Minthogy a nemzetiségek a magyarok kedvéért nem tértek „jobb belátásra”, ragaszkodni mertek elveikhez, Tisza ismét fenyegetőzött: „minden álnok áskálódások dacára a magyar államnak meg van még ereje ellenségeit összetiporni”.^{*} Színes képet nyerhetünk Tisza Kálmán nemzetiségi politikájáról, ha fenti kijelentéseit összevetjük 1883. március 16-án, a képviselőházban elhangzott nyilatkozatával: „nem voltam és nem leszek erőszakos magyarosításnak híve soha, mert meggyőződésem volt mindig, hogy a nemzetiséget, vagy nyelvet terjeszteni erővel nem lehet”.^{**}

A nem magyar ajkú honfitársak „elnemzetlenítése” nem következett be egyik napról a másikra. Ez a hosszabb történelmi időszakot felölelő folyamat az 1879:43. tc. életbe lépésével indult meg. Az 1879. évi népiskolai törvény kötelezővé tette a magyar nyelv ismeretét a nem magyar nyelvű felekezeti tanítóképzőkben. Ennek következtében számos iskolában az anyanyelvi oktatásról áttértek a magyar nyelvűre. A törvényt kifogásoló *Mocsáry Lajos* kifakadt. Előre látta, hogy ennek a politikának aligha lesz más „pozitív eredménye”, mint a nemzetiségek alarmírozása, felrázása. A liberális felfogású politikus szerint a törvényt azt akarta orvosolni, hogy: „...ez a 15 millió ember ki ezt a hazát lakja nem mind tősgyökeres magyar”.^{a/}

Az asszimilációs célzatú magyarosítás következő színtere a középiskola volt. Az 1883:30. tc. kidolgozása *Trefort Ágoston* nevéhez fűződik. Az oktatási intézményeket sújtó magyarosítás nem kerülte el a kisdudóvokat sem. Ez utóbbi rendelkezés előkészítője és kivitelezője a nyelvi terjeszkedés *spiritus rektoraként* ismert, Trefort-i hagyományok nyomvonalán haladó gróf *Csáky Albin* vallás- és közoktatási miniszter. Az 1891:40. tc.-nek a *Corpus Iuris Hungarici*-be inaugurálásával a legfogékonyabb életszakaszban akarta megismertetni a magyar nyelvet a nem magyar ajkú kicsinyekkel.

A jogszabály első része a 3–6 éves korú gyermekek ápolásával kapcsolatban szab feladatokat. A gondozást – a szülők távollétében – az állam vállalta volna magára, azzal az eltökélt szándékkal, hogy a kicsinyeket megtanítsák a rendre, tisztaságra, valamint elősegítik szellemi fejlődésüket. Ám az 5.§ megszorításokat is tartalmazott, miszerint beteg vagy „hülye” gyermeket a kisdudóvodába, vagy a gyermek-menedékházakba felvenni tiltva van.

A szülő gyermekét, a gyám pedig gyámoltját köteles volt járattatni. Amennyiben ennek nem tett eleget, s nem tudta hitelt érdemlően igazolni gyermeke, ill. gyámja állandó felügyeletét, elmulasztotta kellő gondozását, szembe kellett néznie a hatóság szigorával. A vétségért 10–15 korona közötti bírsággal kellett számolnia a gondviselőnek.

† Tóth Zoltán: Nemzetiségi kérdés a dualizmus korában, 1867–1900. *Századok*, 1956/3.

‡ U.o.

* U.o.

** Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon*, I–VI. Bp., 1952.

a/ I. Tóth Z., id. mű

A 8.§ egyértelműen hátrányosan érintette a nemzetiségi apróságokat, miszerint: „a kisedóvodák és a gyermek-menedékházakon a nem magyar anyanyelvű gyermekek foglalkoztatása összekötendő a magyar nyelv mint államnyelv ismeretébe való bevezetéssel”. Ez volt az a kitétel, amelyet erősen kifogásoltak a nem magyar népek parlamenti vezérférfiai, nemzeti mozgalmuk szószólói.

A harmadik fejezet a személyzet alkalmazásának a feltételeit határozza meg. A kisedóvónők szakmai felkészítését a kisedóvó képezdek végezték el. Aki külföldön nyert képesítést, annak itthon kellett honosítania oklevelét. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kirendelt felügyelője előtt volt köteles vizsgáznia magyar nyelvből, történelemből, földrajzból és alkotmányból. A kisegítő személyzetnek (dajkáknak, női cselédeknek) szintén tanúbizonyosságot kellett tenniük alkalmasságukról és magyar nyelvi ismeretekből a királyi tanfelügyelő előtt.

A helyi kormányservek gyakori túlkapásait maga a Vallás- és Közoktatási Minisztérium volt kénytelen korrigálni. Az árnyaltabb megközelítésre példa a brassói Kereskedelmi Iskola esete. Az intézmény a magyar nyelv kötelező használata alóli mentesítő kérelmet a nagyszombeni konzisztóriumon (t.i. egyháztanács) át akarta eljuttatni a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba. A román nyelven felterjesztett kérelmet a konzisztórium magyar fordításban kérte. Időközben a minisztériumhoz küldött román szövegű tételek jóváhagyólag visszaérkeztek. „Nem a magyar kormány erőszakolta a magyar nyelvet, hanem a konzisztórium ment messze túlbuzgóságában” – állapította meg rideg tárgyilagossággal a magyar kormányservekkel barátságtalan viszonyban álló *Tribuna*.

A túlfűtött nacionalista légkörben nem válhatott általánossá a kormány olykor elnéző magatartása. A vérszemet kapott sovíniszták kevesellték a magyarosítás terén a millenniumig elért eredményeket. Az ezeréves államot színpaprátató pompával ünneplő magyar uralkodó osztályok – a kézzelfogható gazdasági eredmények fényében – újabb asszimilációs lépésre ragadtatták magukat. Valamennyi törvényhatóság közösségéhez elküldték a magyar királyi honvédelmi miniszternek a nyelvi asszimilációt szolgáló 1896. évi 65.788. sz. körrendeletét. A statútum a nem magyar állításkötelesek neveinek írásmódja tárgyában intézkedett. „... a nem magyar ajkú állításkötelesek kereszt /utó/nevei ezentúl nem az illető nemzetiség anyanyelvén, hanem mindenkor és kizárólag magyarul ... jegyeztetnek be, pl. Dragutin = Károly ... A családi /vezeték/nevek írásmódja tekintetében elrendelem, hogy azok mindenkor úgy írandók, miként az anyakönyvben, ... önkényes elferdítések, vagy hangzás utáni írásmódnak helye nincs.” Ugyanebben az évben a belügyminiszter is kiadott egy törvényerejű rendeletet: *A község és helységnevekről szóló törvény* címszó alatt. A nemzetiségi tiltakozó hullám erejéből a magyar közállapotok bel- és külföldi elítélésén túl ezúttal sem futotta többre. A nem magyar népek politikai passzivitása is közrejátszott abban, hogy az államférfiak a századforduló idején sem tettek le a poliglott állam egységes magyar politikai nemzetté alakításának tervéről. Érdemes felidézni az egykori kultuszminiszter 1901. II. 14-én elhangzott nyilatkozatát. *Wlassics Gyula* kijelentette: „... sohasem csináltam titkot abból, sőt egyenesen politikám sarkelvévé tettem azt, hogy én a magyar fajnak kulturális súlyát akarom emelni”.[†]

Wlassicsot a miniszteri poszton az abszolutizmus korának nagy szakértője, *Tisza István* grófkonfidense, a kultúrpolitikus *Berzeviczy Albert* váltotta fel. Tisza kebelbarátja 1904-ben előterjesztette az általa elővezetett népiskolai törvényt, amely módosítani kívánta mind az 1868-as, Eötvös-féle népiskolai törvényt, mind pedig a kötelező népiskolai oktatásról szóló

[†] *Képviselőházi Napló*, 1896–1901. XXXIII.

1879. évi nemzeti “egybeforradást” elősegítő törvényjavaslatot, amely Magyarország összes népiskolájában kívánta kötelezővé tenni a magyar nyelv oktatását.[†]

Az állami felügyelet kiterjesztése – ami különben alapjaiban sértette a hazai nemzetiségek kulturális autonómiáját – azért szükségeltetett, mert az iskolai magyarosítás csődbe jutott. Ennek alátámasztására hozták fel, hogy a nem magyar anyanyelvű lakosság 32,2%-a nem beszélt az államalkotó magyarság nyelvét. E tarthatatlan helyzet mielőbbi felszámolása érdekében a tanítóképzőkbe is csak olyan tanulók nyerhettek felvételt, akik kifogástalanul ismerték a magyar nyelvet.

Évi 800 koronában szabták meg a népiskolai tanítók fizetését. Ezt a felemelt összeget azonban nem minden iskola tudta előteremteni, államsegélyért folyamodtak a kultusz-kormányzathoz. Ha a szubvenció mértéke meghaladta a tanítónkénti 120 koronát, abban az esetben a pedagógus fizetése a Kultuszminisztérium hozzájárulásától függött.

A közművelődési tárca magas követelményt támasztott az iskolakötelezettek elé is. A 6 osztályt végzett tanulóknak gondolatait értelmesen, összefüggően ki kellett tudni fejezni magyar nyelven. Ugyanez az elvárás vonatkozott az írásra, olvasásra, számolásra. Berzeviczy szerint mindez csupán a követelmények minimuma.

Kiket is érintett közvetlenül a tervezet? Az előterjesztés elsősorban a nem magyar népek tanintézeteire nézve tartalmazott sérelmes megfogalmazásokat. Az intézkedési csomagterv a nemzetiségi iskolák 20%-át érintette. A tanulók szegénysége miatt az elmaradott területeken jóval kevesebb tandíjat szedhettek, emiatt azok államsegélyre szorultak. A szükséges pénzmenyiség folyósításának feltétele a jó magyar nyelvismeret volt. Ezzel be is zárult a gyűrtű a nemzetiségek körül. A román nép lelkét gondozó lelkipásztorok visszautasították a kormány által kínált lehetőséget, ami nemzeti mozgalmukon belül torzsalkodáshoz vezetett. Voltak olyanok – különösen a magyar kormányzervekkel együttműködni kívánók –, akik éppen a nemzeti értékekre hivatkozva pártolták a tervet. Míg mások szorgalmazták, hogy a királyi Románia rendszeresítse a magyarországi és erdélyi román egyházaknak nyújtott titkos segítséget.

A jogi és pedagógiai szempontból egyaránt sérelmes, nemzetiségellenes 1904. évi Berzeviczy-féle népiskolai törvény jogerőre emelése nagy társadalmi ellenállásba ütközött. A törvényjavaslat elvetésének oka azonban mégsem a felháborodás, hanem az egyre mélyülő belpolitikai válság volt. Ez idő szerint a kormányzat figyelmét a sorozatosan ismétlődő ellenzéki obstrukciók kötötték le. Tisza István miniszterelnök házszabály-módosítása – mint pl. a felszólalási idő korlátozása – mindenekelőtt elsőbbséget élvezett. Így kerül le a napirendről a Berzeviczy-tervezet.

A népiskolai törvény szigorúbb változatának törvényerőre emelésére az 1905–06-os kormányzati válság felszámolása után nyílt lehetőség. Az 1904. évi népiskolai elgondolás átdolgozott formában, 1907-ben *Lex-Apponyi* néven vált hírhedtté.[‡] A koalíciós kormányzat által beterjesztett iskolatörvények jól időzített bombaként hatottak a szocialista és polgári radikális mozgalmakkal kacérkodó hazai és idegen ajkú tanítók körében. Az ellentétek azonban megakadályozták az egységes fellépést.

A nemzetiségpolitikai szempontból fontossá vált 1907:27. tc. alapeszméjévé a nem magyar népek felekezeti iskoláinak állami pártfogás alá vonása vált. Az állam nem holmi nagylelkűségből volt kénytelen megelégedni a védnökséggel, hanem mert nem rendelkezett az államosításhoz szükséges anyagi fedezettel. A Lex-Apponyi merített ugyan a Berzeviczy-al-

[†] *Egyetértés*. A nemzetiségek és az iskolák. 1904. 197. p.

[‡] Dolmányos István: *A Lex-Apponyi. Századok*, 1968.

kotásból, erőteljes megkötései még azon is túlmutattak. Ilyennek számított például az államnyelv tanításának a kérdése. A növendékeknek négy év leforgása alatt kellett írásban és szóban elsajátítaniuk a magyar nyelvet, amit meghatározott óraszámban, államilag szerkesztett és kiadott tankönyvek alapján kellett tanítani. Ezek után nem meglepő, hogy az államszolgálatra igényt tartók felett a kormányzat korlátlan felügyeleti jogkörrel bírt. Lehet-e a Lex-Apponyi esetében pozitív lépésről beszámolni? Aligha. Bár az ingyenes elemi népoktatás és a tanítók fizetésének felemelése kedvező lépésnek minősíthető. A gesztus értékéből azonban sokat elvesz, hogy az ingyenesség a korábbi rendelkezések miatt formális volt.

Mindhiába állt a tiltakozó mozgalom élére a görögkeleti egyház, hiába szerveztek utcai demonstrációkat, protestáltak a média útján, legfeljebb azt érték el, hogy a sajtó útján elkövetett nemzetiség elleni izgatás címén perbe fogták őket, ami tovább mélyítette a magyar és a nem magyar népek békésnek éppen nem mondható viszonyát. A XII. törvénycikk első következménye tehát a nemzetiségi tanítók elleni fegyelmi vizsgálatok sorozata volt. A zaklatások nagyjából az 1910-es esztendő végéig tartottak.

Beszámolhatunk egy másik 1907 után bekövetkezett szembetűnő változásról. A törvény életbe lépése után erőteljesen csökkent a nemzetiségi iskolák száma. A negatív tendencia azonban mégsem vezetett el a nem magyar tanintézetek felszámolásához. 1899-ben még 6.000, 1914-ben már csak 332(!) iskolában folyt nem magyar nyelvű oktatás. E drasztikus csökkenés, az iskolahiány maga után vonta az analfabéták számának növekedését.

Hozott-e eredményeket a magyarosítás? Valljuk be őszintén, alig. A tanúságtevő kútfők-ből kiderül, hogy az államnyelvet az elemi iskolákban kevés nemzetiségi diák tanulta meg. 1910-ből származó feljegyzés szerint a nem magyar anyanyelvű lakosságnak mindössze 22,5%-a beszélt a magyar nyelvet, ők is vegyes lakosságú területeken éltek. A nyelvi oktroj éppen ellenkező hatást váltott ki, mivel megnehezítette az amúgy is alacsonyan képzett nemzetiségi tanulók alaposabb ismeretszerzését.

Érdekes, hogy a nemzetiségek feletti uralmi formát előnyben részesítő, a kulturális egység felfogását pártoló *Apponyi Albert* néhai kultuszminiszter a két világháború között írott emlékiratában felülbíráta korábbi nézeteit. Beismerte, hogy a magyar-román barátkozás sikertelenségének oka a külsőségekre adó, a valódi és maradandó értékek teremtésére képtelen kormányzati politikában rejlett. Trianon után Apponyi a következőket nyilatkozta: „az állami prestige (t.i. befolyás) leglényegesebb erőtenyezőinek nélkülözésében csak külső eredményeket tudtunk elérni, csak látszatokat tudtunk előidézni, de magát a feladatot meg sem bírtuk közelíteni, ami az összeomlás órájában a napféynél is világosabbá vált.”[†]

Az erdélyi román nemzeti mozgalom központi sajtóorgánuma nagy teret szentelt a magyar kormányzati nemzetiellenes lépéseinek. A lap reflexióiban kétségbe vonta, hogy: „a magyarok valaha is képesek lennének a mi beolvasztásunkra, vagy megsemmisítésünkre, ellenben igenis elismerjük és lehetségesnek tartjuk, hogy lassan-lassan beolvasszuk vagy megsemmisítsük őket...”[‡]

A századelőn – a bonyolult kül- és belpolitikai helyzetben – még inkább érvényes maradt Mocsárynak a 19. század második felében elhangzott felismerése: „a magyar többé nem lehet úr... kizárólagos uralkodásunk tarthatatlanná vált”.* A haza bölcsének titulált *Deák Ferenc* pedig ezekkel a szavakkal kapcsolódott Mocsáry gondolatmenetéhez. „ha mi a nemzetiségeket megnyerni akarjuk, ennek nem az az útja, hogy őket mindenáron magyarosítsuk,

[†] Apponyi Albert gr.: *A nemzetiségi kérdés múltja és jövője Magyarországon*. Bp., 1926.

[‡] *Tribuna*, 1885 május 18/30.

* Mocsáry Lajos: *Program a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában*. Pest, 1860.

hanem az, hogy velük a magyar viszonyokat megkedveltesük”.[†] Amikor pedig Deák az újjvidéki szerb gimnázium állami támogatása ügyében emelte fel szavát, hitvallásszerűen kijelentette: „ellenségeinkké tenni őket nem fekszik érdekünkben”.[‡]

Már tettiünk célzást arra, hogy a központi magyar állameszmével – a nyelvi hungarizmussal – szembeszálló nemzetiségi intelligencia elleni harcban a kormány taktikát váltott. A meghatározó hatalmi tényezők részéről addig nem tapasztalt érdeklődés és tárgyalási készség mutatkozott a nemzetiségek posztulátumai iránt. Különösen a románok szerepe értékelődött fel.

Magyarázatra szoruló kérdés: pár évvel az első világháború előtt mi indokolta a román békeakciót? A századforduló utáni években kortársai közül elsőként Tiszta István ismerte fel az Osztrák-Magyar Monarchia létét alapjaiban veszélyeztető külső- és belső erők egyesített támadásra való készülődését. A bel- és külpolitikai pozíciók megszilárdítása érdekében, tehát haladéktalanul meg kellett kezdeni a közeledést a haza idegen ajkú polgárai felé. Az alkudozásokra Tisza a románokat ítélte a legalkalmasabbaknak. Két érv hozható fel e helyes politikai meglátás mellett. Először is könnyebbnek tűnt dűlőre vergődni Erdély ügyében a legnagyobb számú nemzeti kisebbségként nyilvántartott román közösséggel, mint a pánszláv agitációtól elválaszthatatlan és elszigetelhetetlen szerb nacionalistákkal. Másodsor pedig az oroszokkal határvitába bonyolódott román királyság kedvező lépésként értékelte az 1910-es év első felében elindított magyar-román közeledési akciót.

A két Balkán háborút Bukarestben kötött békével zárták le (1913). Ennek során Románia titkos szövetsége, az Osztrák-Magyar Monarchia közreműködése nélkül megkaparintotta Dél-Dobruzdását. Figyelmeztetés volt ez a javából. A balkáni kis államok a gyámkodó és bábáskodó európai hatalmak értésére adták, hogy jövőjüket önállóan képzelik el. Németország az elszennvedett presztízsvesztését, a Monarchia csorbát szenvedett tekintélyét diplomáciai aktivitással kívánta visszaszerezni, illetve kiköszörülni. Ám ezalatt a fineszes *Bratianu* vezette románok sem tétlenkedtek. Ügyes diplomáciai érzékkel igyekeztek kiaknázni a kínálókozó lehetőséget. Léptek Németország irányába, mert erre kötelezte őket a Hármasszövetséggel 1912-ben megújított titkos szerződés, de ezzel egyidőben keresték az orosz cár kezét is, benne remélték a román érdekek potenciális támogatóját. A fejleményeket növekvő aggodalommal szemlélő német és osztrák-magyar diplomácia gyorsan hozzálátott, hogy lebontsa a magyar-román bizalom elmélyítése útjában álló torlaszokat. Bukarest megnyugvással vette tudomásul a feszültségmentesítést célzó törekvéseket. *Bratianu* készséges partnernek mutatkozott, ám a kapcsolatok rendezése feltételül szabta a magyarországi és erdélyi románok helyzetének javítását. Közölte *Fürstenberg* herceggel, a Monarchia új bukaresti követével, hogy a királyság közvéleménye csakis abban az esetben nyerhető meg a külpolitikának, ha a magyar kormány nagyobb megértést és előzékenységet tanúsít a román nemzetiséggel szemben. A követ továbbította Bukarest kívánságát *Berchtold* közös külügyminiszterhez, hogy az mielőbb tájékoztathassa a nemzetiségi ügyeket irányító Tiszát.* *Berchtold* hosszúra nyúlt indoklásában – Romániának a Hármasszövetségben való megtartására hivatkozva – arra kérte Tiszát, lépjen érintkezésbe a román nemzeti komité tagjaival, üljön le velük tárgyalni és vegye át óhajtásaikat.

1912-ben Tisza már nem tartotta lehetetlennek a román tárgyalások megkezdését – bár 1910-ben még az RNP feloszlását követelte –, de még mindig nem a párt komitéjával,

[†] Deák Ferenc 1872. jan. 23-i beszéde a képviselőházban. Közli: *Képviselőházi Napló*, 1869–72. XX.

[‡] U.o.

* Pölsöskei Ferenc: Tisza István nemzetiségi politikája az első világháború előestéjén. *Századok*, 1970. (Közli Fürstenberg herceg 1912. nov. 26-i *Berchtol* közös külügyminiszterhez írott levelét.)

hanem *Mibuval* kereste a kapcsolatot. Mind Bécs, mind Bukarest arra az álláspontra helyezkedett, hogy nem egy kisváros jelentéktelen személyiségével, hanem a *Román Nemzeti Párt* vezető egyéniségeivel kell alkudoznia. Tisza engedett a nyomásnak, 1912. december 18-án értesítette az RNP komitétját, hogy tárgyalásokat kíván velük kezdeni. Felhívására *Mihályi Tivadar*, *Maniu Gyula* és *Braniste Valér* a román nemzeti komité nevében 1913. január 21-én átnyújtotta Tiszának a 11 pontból álló jegyzéket. Az eredeti ügyiratra az akkori miniszterelnök *Lukács László* feljegyezte: „Nacionalisták (Mihályi Tivadar)”.[†]

Íme a nacionalisták művelődésügyi követelése:

1. *A tanszabadság elvének megfelelően ismertessék el a jog és adassék meg intézményileg a lehetőség arra, hogy a román nép a közoktatás minden fokán a saját nyelvén művelődhessen, úgy az állami és községi, mint a felekezeti tanintézetekben.*

2. *A vallásszabadság és a felekezeti egyenjogúság megvalósítása céljából biztosítsassék és tartassék tiszteletben úgy egyházi iskolai, mint alapítványi és belső ügykezelési téren a görög-keleti román egyház autonómiája és létesíttessék a görög katolikus román egyház autonómiája. Hajtassék végre az 1848. évi XX. tc. Bocsásson az állam mindkét román egyház rendelkezésére a többi egyházaknak nyújtott összegekkel arányban álló segítyt, úgy egyházi, mint iskolai célokra.*

A hajdudorogi egyházmegyéhez csatolt román községek csatoltassanak vissza a Gyulafehérvár-fogarasi görög katolikus román egyháztartományhoz.

Mindezen kérdések közelebbi meghatározása az illetékes egyházfőkkel létesítendő megállapodás alapján fog történni.

Tisza pontról pontra válaszolt a románok punktációjára, s az akta külső lapjára saját kezűleg ráírta: „Mihályiéknak 1913. február 6-án adott válasz”.[‡]

ad.1./ A törvény teljes szabadságot biztosít a románoknak román tannyelvű nép- és középiskolák állítására s az állam őket ezen joguk gyakorlásában tetemes anyagi áldozattal (tanítói és tanári fizeték-kiegészítés) támogatja.

Az egyetemi oktatásnak azonban államának és egységesnek kell lennie s annak, mint általában az állami oktatásnak, tannyelve csak a magyar lehet. Azt azonban teljes jó viszony helyreállításával készséggel koncedálnám, hogy úgy az egyetemeken, mint a magyar tannyelvű középiskolákban a hazában beszélt nem magyar nyelvek az eddiginél intenzívebben taníttassanak és a magyar tannyelvű iskolákat látogató nem magyar anyanyelvű gyermekek saját lelkészeiktől, vagy hitoktatóiktól anyanyelvükön részesüljenek vallásos oktatásban.

ad.2./ A gör. keleti román egyháznak törvényadta autonómiáját mindenki tiszteletben kívánja tartani, s ha egyes konkrét sérelmek merültek volna fel, azoknak törvény, igazság és jóakarát alapján való orvoslása nem ütközik nehézségbe. Ezek esetről-esetre megvizsgálandó konkrét adminisztratív ügyek.

Állami szempontból annak sem volna akadályja, hogy a róm. kath. autonómiával egyidejűleg a gör. kath. román egyház külön autonóm szervezettel ruháztassék fel. Az 1848:XX. tc. nem valamely egységes kulcs, hanem az igazolandó szükségletek mérve szerint rendeli el az egyházak segélyezését. Ezen az alapon történik e törvény fokozatos végrehajtása minden vallásfelekezetre vonatkozólag s emeltetik lépésről lépésre a gör. kel. román egyház államsegélye is. A további haladást ezen a téren melegen óhajtom (így pl. legközelebbtről a kisebb képesítésű lelkészek korpólékának ügyében is), annak mérve azonban kétségtelenül függ a kölcsönös jóhangulat és bizalom mértékétől is.

A hajdudorogi egyházmegye felállítására tisztán defenzív célból történt. Román egyházközségek megmagyarosítását senki nem vette célba s ha netalán román egyházközségek is csatoltattak volna a püspökséghez, ezek visszacsatolása ellen nem tehető kifogás.

Az 1913. tavaszán félbeszakadt magyar-román békeakció következő fordulóját még az év őszén, Tisza második miniszterelnöksége (1913–1917) alatt tartották meg. Kormányra lépte

[†] *Református Egyház Központi Levéltára*. Tisza-iratok, 45. cs.

[‡] U.o.

előtti román közeledését (1912) szigorúan magánjellegűnek minősítette, de hozzáfűzte: „... az akkori miniszterelnök úrnak (Lukács László), nem megbízásából talán, de tudtával és helyesléssel vettem fel a személyes eszmecsere k fonalát a román nemzetiségi párt egyes vezető férfaival”.[†]

Az akta eredeti fogalmazványának hátlapjára Tisza ceruzával feljegyezte: „Mihaliéknak 1913. okt. 30-án átadott pro memoria”.[‡] A főbb pontok a következők.

a/ Tartozkodni kívánunk minden olyan eljárástól, a melyik a román felekezeti iskolákat kellő ok nélkül megszüntesse, vagy fejlődésükben akadályozza. Hajlandók vagyunk megfontolás tárgyává tenni az 1907-iki népnevelési törvénynek ebből a szempontból szükséges módosítását.

b/ Hajlandók vagyunk azon állami népiskoláknál, a melyeket nem magyar anyanyelvű növendékek nagyobb számban látogatnak, tért nyitni a nem magyar anyanyelvű érvényesülésének is.

c/ Középsiskolákban behozzuk az illető vidéken tömegesebben beszélt valamely nem magyar nyelvnek és e nyelv irodalmának tanítását is, a mi módot nyújt a nem magyar ajkú növendékeknek anyanyelvük és saját irodalmuk alapos művelésére s kombinálva a hivatali qualificációra és a gyakorlati vizsgára vonatkozólag fentebb elmondottakat, általánosság fogja tenni a magyar intelligencia körében is a hazában beszélt nem magyar nyelveknek ismeretét.

f/ Úgy a létező, mint a létesítendő tanintézetek a görögkeleti és görög katólikus román egyházak autonómikus jogainak megfelelőleg főhatóságaik közvetlen vezetése alatt fognak állani, természetesen az állam törvényes ellenőrzése mellett.

A Mihályiéknak átadott memorandumra következett a románok terjedelmes válasza, amelyre Tisza ceruzával ráírta: „Mihaliéknak 1913. dec.-ben átadott munkálata”.^{*} A főbb pontok a következők.

1. A román tanulók oktatásukat a népiskolákban román nyelven fogják nyerni. E célból:

a/ törvény útján módosítani fog az 1907. évi XXVII.t.c. különösen hatályon kívül fog helyezettetni ezen törvény 2-ik paragrafusának 3-ik bekezdése, a 12. paragrafusnak 3., 4. és 5-ik bekezdése, valamint a 18–29-ig és 33-ik paragrafusok. Hasonlóképpen megfelelően módosítani fog az 1907. évi 26-ik t.c. és az 1913. évi XVI. tc., hatályukba visszahelyeztetvén az 1868. évi XXXVIII-ik t.c. 58. és 80-ik szakaszait, azzal a megszorítással, hogy a népiskolák V-ik évfolyamától kezdve a magyar nyelv kötelező tantárgy lesz.

b/ feltétlenül elismertetik mindkét román felekezetnek korlátlan iskola fenntartási joga, valamint az azok feletti rendelkezési és fegyelmi joghatósága és pedig azon községekben is, ahol a felekezeti iskolák különféle okokból már megszüntetve lettek, úgyszintén a volt katonai határvidékeken lévő községekben is.

3. A felekezeti népiskolák ellenőrzése az egyházakat fogja megilletni. Mint állami tanfelügyelők csak oly férfiak lesznek alkalmazhatók, kik a román oktatás iránt is kellő érzékkel és jóakarattal bírnak.

4. Addig is, amíg az egyházak képesek lesznek kellő számú tanítóképezdét és internátust államsegéllyel fenntartani és így elegendő tanítót képesíteni a felekezeti iskoláknak, tekintettel a jelenlegi nagymérvű tanítói hiányra, meg fog engedtetni tanítókként ideiglenesen lelkészeket és más megfelelő értelmiségű egyéneket is alkalmazni. A tanítási idő és évfolyamok beosztásánál engedtesék meg a helyi viszonyok figyelembe vétele.

5. A törvény szabad jogot biztosít az egyházaknak, társaságoknak és alapítványoknak, nemcsak népiskolák, hanem román tannyelvű középiskolák, ipari és szakiskolák felállítására is; de miután a román egyházak és egyletek nem rendelkeznek a kellő anyagi erővel és így saját erejükből nem képesek ily természetű tanintézeteket megfelelő számban felállítani és fenntartani: az állam mindegyik egyházmegyét kellő anyagi segélyben fogja részesíteni abból a célból, hogy ily tanintézeteket létesíthessen és pedig egyelőre olyképpen, hogy minden 150.000 lélek után egy teljes középiskolát, egy alsó középiskolát, vagy polgári

[†] Albrecht Ferenc: *Forrástanulmányok gr. Tisza I. román nemzetiségi politikájához*. Lugos, 1933.

[‡] R.E.K.L. U.o.

^{*} U.o.

iskolát, fiuk vagy leányok részére és egy ipari iskolát és minden 300.000 lélek után egy felsőbb szakiskolát állíthasson fel. Ezen iskolák tannyelve a román nyelv lesz, a magyar nyelvnek, mint kötelező tantárgynak oly mérvben való oktatásával, amint ezt az 1883. évi XXX.t.c. előírja. Ezen iskolák székhelyeinek megállapítása az egyházi hatóságok hatáskörébe fog tartozni.

11. A román tanulók vallásitanítása minden iskolában románul és az egyházukhoz tartozó lelkészek által fog történni. A román vallásitanítókat az iskolafenntartó épp úgy fogja fizetni, mint a többi felekezeti vallásitanítókat. A vallásitanítás nyelvének kérdése körül felmerült nézeteltérések következtében visszatartott vallásitanítói fizetés haladéktalanul ki fog utaltatni.

12. A román tannyelvű középiskolákban taníttatni fog a román nép története is és az összes tanintézetekben tiszteletben fognak tartatni.

A gróf Tisza István miniszterelnök irányította magyar és a Mihályi Tivadar parlamenti képviselő vezette román tárgyaló küldöttség 1913 decemberében és 1914 januárjában több ízben is sikertelen konzultációt folytatott egymással. Már csak napok kérdése volt, hogy mikor függesztik fel az eszmecsereket. A helyzet megmentése és a végleges szakítás elkerülése érdekében Czernin közbelépett és a tárgyalások elnapolását indítványozta.[†] Az 1914. január 15-én Tiszának címzett bécsi sürgönyben ez állt: „Ha másként nem lehetséges, akkor véleményem szerint ... inkább el kellene napolni a tárgyalásokat azzal a határozott kijelentéssel, hogy azokat néhány héten belül ismét felvesszük”.[‡] Mindhiába kérte Czernin Tiszát, a visszafordíthatatlan folyamaton ekkor már semmi sem változtatható, mivel a román nemzeti komité 1914. február 17-i ülésén egyhangúlag hozott határozatában kategorikusan elutasította Tisza kezdeményezését. A Román Nemzeti Párt mély sajnálattal tudatta, hogy: „... a miniszterelnök úr ő nagyméltósága által javasolt végleges megoldás... alkalmatlan arra, hogy a magyar állam kormányzati politikája és a románok közötti ellentét akárcsak rövid időre is elhárítható”.^{*}

Másként is alakulhattak volna a dolgok, ha a magyar uralkodó osztályok nem felejtik el Széchenyinek még a reformkorban elhangzott figyelmeztetését: „nem elég a mai időkben törvényeket írni, de azok iránt szimpátiát is kell gerjeszteni. És ha valaki ollyas törvénynek nem hódol, melly előtte gyűlöletes, mellytől természete visszaborzad, súlythatja őt a betűnek szigorúsága ugyan, de célját veszti; mert mártírt emel, ez pedig fanatizmust szül...”^{**} A legnagyobb magyar önkritikusan megkérdte honfitársaitól, nem szégyen a magyarságra nézve a nemzetiségek kiközösítése, hisz „... mi talán kristálytiszták vagyunk-e?”^{a/}

A magyarság kelet-európai hegemoniájának lehetőségét vizsgáló Mocsáry Széchenyinél is tovább ment, szerinte a magyarság jövője annak függvényében alakul majd, hogy a kormány akar-e megértő politikát folytatni a nemzetiségek iránt. Ha igen, akkor a magyar és nemzetközi közvéleményt könnyen meg lehet nyerni az ügynek, de ha: „Kisszerű civakodás és alap nélkül való veszekedés fog ... felülkerekedni, ha a világ azt látja, hogy mi nem felejtettünk ... és nem tanultunk semmit: akkor majd eljönnek mások rendet csinálni, s kiveszik kezüinkből azon igen fontos szerepet, melyre különben hívatva vagyunk...” A realpolitikuss Mocsáry nagy előrelátással kimondta a következő évtizedek végététét, amit a történelem igazolt.^{b/}

FAR SÁNDOR

† Czernin Ottokár: *Emlékeim Tisza István grófról*. Bp., 1925.

‡ U.o.

* Az RNP komitéjének 1914. febr. 17-i határozata. Lelőhelye: R.E.K.L. U.o.

** *gr. Széchenyi István összes művei*, I. 1841–43. Bp., 1927.

a/ U.o.

b/ Mocsáry L., id.mű